

УДК 902:736.3«10/12»

**СВІНЦОВЫЯ ПЛОМБЫ XI – XIII стст. З ВЫЯВАМІ СВЯТЫХ
(У ЗБОРЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ПОЛАЦКАГА ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА МУЗЕЯ-
ЗАПВЕДНІКА)¹**

Л.Р. КАЛБЕКА

(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)

e-mail: kalbeka.lubou@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1024-1874>

Артыкул прысвечаны тэме свінцовых пломб XI – XIII стст. з фондаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. Разгледжаны чатырнаццаць пломб з выявамі святых. Артэфакты часткова знаходзяць з гістарычных раёнаў Полацка (Запалоцкага пасада (4 прадметы), Верхняга і Ніжняга замкаў (па адным прадмеце), а часткова з’яўляюцца выпадковымі знаходкамі. З васьмі пломб, знойдзеных па-за раскопамі, 4 артэфакта выяўлены на Запалоцкім пасадзе Полацка. Месяца знаходкі астатніх чатырох пломб невядома. Памеры і вага пломб з выявамі святых адпавядаюць пломбам з іншымі выявамі.

Размеркаванне полацкіх пломб з выявамі святых паводле класіфікацыі С.В. Бялецкага выявіла наяўнасць новага разрада «святы – кропка ў акружнасцях». Гэта дае падставу для пашырэння класіфікацыі і не выключае выяўлення новых класаў і разрадаў пры апрацоўцы калекцый з іншых гарадоў Беларусі.

Ключавыя словы: свінцовыя пломбы, сфрагістыка, Полацк.

Уводзіны. Свінцовыя пломбы – невялікія па памерах кавалкі свінца з адціснутымі на іх з двух бакоў выявамі – адна з найбольш не раскрытых у айчыннай гістарыяграфіі катэгорый археалагічных артэфактаў. У адрозненне ад свінцовых актавых пячатак, прызначэнне якіх дакладна вызначана па захаваных да нашага часу дакументах, пломбы дайшлі да нас у адарванасці ад прадметаў, якія падцвярджалі або захоўвалі ад ускрыцця. Таму пытанне іх практычнага прызначэння з’яўляецца дыскусійным. Да сённяшняга часу дакладна не распрацаваны падыходы да вывучэння пломб, у поўнай меры не раскрыты іх патэнцыял як гістарычнай крыніцы. Першым крокам у іх вывучэнні павінна стаць выяўленне і публікацыя пломб з музейных збораў. Артыкул прысвечаны ўвядзенню ў навуковы зварот свінцовых пломб з выявамі святых, якія былі знойдзены на тэрыторыі Полацка і захоўваюцца ў зборы Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ).

Асноўная частка. У літаратуры свінцовыя пломбы XI – XIII стст. атрымалі назву «драгічынскіх», або «пломб драгічынскага тыпу» (па назве польскага горада Драгічын, дзе выяўлены вялікі масіў артэфактаў). Такія пломбы часта знаходзяць і на тэрыторыі іншых гарадоў – Ноўгарада, Пскова, Кіева, Полацка, Старой Ладагі і інш. [2, с. 72].

Існуе некалькі версій наконт прызначэння пломб. Згодна з імі пломбы маглі выкарыстоўвацца ў якасці сведчанняў мытнай аплаты, знакаў вытворчасці, пасведчання грашовай ролі скурак пушных звяроў (так званых «футравых грошай»). Некаторыя пломбы маглі прывешвацца і да дакументаў, выконваючы ролю невялікіх віс-лых пячатак [2, с. 74]. Аднак гэтае пытанне застаецца дыскусійным.

Знешне пломбы нагадваюць мініяцюрныя актавыя пячаткі. Трэба меркаваць, што тэхналогія вырабу пломб і пячатак была тоеснай і выглядала наступным чынам. Спачатку праз скразную адтуліну ў свінцовай нарыхтоўцы прапускаўся шнур. Потым з дапамогай інструмента нарыхтоўка сціскалася і фіксавала шнур. Інструмент для вырабу пломб, верагодна, быў канструктыўна падобны да булатырыя – прылады для вырабу актавых пячатак – і ўяўляў абцугі з матрыцамі [2, с. 14]. Пасля сціскання булатырыя пакідаў на сплюсчанай свінцовай нарыхтоўцы адбіткі-выявы з абодвух бакоў.

Пломбы пераважна меншыя па памерах за пячаткі, але бываюць выключэнні. Прынцыповым адрозненнем пломбы ад пячаткі з’яўляецца меншы памер адбітка, а не памер самога артэфакта. Свінцовая нарыхтоўка для пломбы магла быць і большай за матрыцу з выявамі, але адбітак на пломбах часцей за ўсё не перавышае 15 мм [2, с. 72].

Матэрыялы і метады. З улікам універсальнай тэхналогіі вырабу найбольш прыдатнай асновай для класіфікацыі гэтай катэгорыі прадметаў з’яўляюцца не тэхналагічныя параметры, а выявы на пломбах. Распрацоўка такой класіфікацыі звязана з імем археолага С.В. Бялецкага. Паводле яго, пломбы і пячаткі можна падзяліць на класы і разрады. Крытэрыем вылучэння класаў служаць катэгорыі выяў на аверсе. Унутры кожнага класа вылучаюцца разрады, крытэрыем падзелу на якія выступаюць катэгорыі выяў на рэверсе прадмета. На сфрагістычным матэрыяле Пскова, Ноўгарада, Старой Ладагі С.В. Бялецкім было вылучана адзінаццаць класаў і сорак разрадаў. Дадзеная класіфікацыя пазней была дапоўнена новымі разрадамі, уведзенымі пасля апрацоўкі пломб з Курска. Даследчык зрабіў выснову аб магчымасці пашырэння класіфікацыі з улікам новых палявых матэрыялаў [3, с. 156]. Гэта класіфікацыя выкарыстана намі пры апрацоўцы пломб з фондаў НПГКМЗ.

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг. (падпраграма «Гісторыя», заданне «Археалагічная спадчына як фактар забеспячэння гуманітарнай бяспекі беларускага грамадства», праект «Гаспадарка, культурныя традыцыі і насельніцтва Полацка і Полацкага Падзвіння ў эпоху станаўлення і развіцця гістарычных форм беларускай дзяржаўнасці ў IX–XVIII стст.»).

У фондах НППКМЗ захоўваецца 74 свінцовыя пломбы XI – XIII стст. З іх выявы святых маюцца на чатырнаццаці артэфектах, якія і паслужылі крынічнай базай нашага даследавання. Большасць з іх (8 прадметаў) адносіцца да выпадковых знаходак з тэрыторыі Полацка, перададзеных у музей краязнаўцамі С. Міхейкам і А. Бельчыкавым. Пры гэтым месцы выяўлення чатырох артэфектаў невядомы, паколькі яны паступілі ў музей пасля смерці С. Міхейкі без суправаджальнай інфармацыі. Астатнія чатыры пломбы знойдзены на тэрыторыі Ніжняга замка. Шэсць прадметаў паходзяць з археалагічных раскопак Г.В. Штыхава, Д.У. Дука, А.Л. Коца. Пры гэтым у раскопах на тэрыторыі Верхняга і Ніжняга замкаў Полацка выяўлена па адным артэфекце; у раскопак на Запалоцкім пасадзе – 4 пломбы [4, с. 37]. Адзначым, што распачатыя ў 2019 г. маштабныя археалагічныя раскопкі і наглядныя за будаўнічымі і землянымі работамі на тэрыторыі Верхняга замка значна павялічаць як увогуле калекцыю свінцовых пломб з тэрыторыі Полацка, так і колькасць пломб з выявамі святых [5]. Дыяметр пломб з выявамі святых, што захоўваюцца ў зборы НППКМЗ, вагаецца ад 10 да 18 мм (для прадметаў, форма якіх адрозніваецца ад круглай, за дыяметр прымаўся найбольшы памер). Мінімальна вага артэфектаў з вывучанай калекцыі складае 0,9 г, максімальная – 4,5 г. Па памерах і вазе пломбы з выявамі святых не адрозніваюцца ад пломб з іншымі выявамі.

Каталог пломб з выявамі святых. Апішам свінцовыя пломбы з выявамі святых больш падрабязна, выкарыстаўшы класіфікацыю С.В. Бялецкага.

Разрад II/2. Крыж – святы

1. (мал. 1, 1). Ав.: выява чатырохканцовага працвіўшага крыжа. Rev.: выява святога. Памер: 12×14×4 мм. Вага: 3,3 г. Знойдзена: Верхні замак, 1967 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 002720/163.

2. (мал. 1, 2). Ав.: выява працвіўшага крыжа. Rev.: выява святога. Памер: 11×14×3 мм. Вага: 2,5 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 1994 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 013017.

3. (мал. 1, 3). Ав.: выява працвіўшага крыжа. Rev.: выява святога. Памер: 14×15×4 мм. Вага: 4,5 г. Знойдзена: з калекцыі выпадковых знаходак С. Міхейкі. Захоўваецца: НППКМЗ КП 027206.

4. (мал. 1, 4). Ав.: выява чатырохканцовага працвіўшага крыжа. Rev.: выява святога. Памер: 10×12×3 мм. Вага: 1,6 г. Знойдзена: з калекцыі выпадковых знаходак С. Міхейкі. Захоўваецца: НППКМЗ КП 027207.

5. (мал. 1, 5). Ав.: выява чатырохканцовага працвіўшага крыжа. Rev.: выява святога. Памер: 11×12×3 мм. Вага: 2,1 г. Знойдзена: з калекцыі выпадковых знаходак С. Міхейкі. Захоўваецца: НППКМЗ КП 027208.

6. (мал. 1, 6). Ав.: выява чатырохканцовага працвіўшага крыжа. Rev.: паясная выява святога. Памер: 15×13×3 мм. Вага: 1,83 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2012 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 039917.

7. (мал. 1, 7). Ав.: выява чатырохканцовага працвіўшага крыжа ў лінейным абадку. Rev.: паясная выява святога ў лінейным абадку, лік сапсаваны вострым прадметам. Памер: 10×11×4 мм. Вага: 1,96 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2012 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 039918.

8. (мал. 1, 8). Ав.: выява шасціканцовага крыжа. Rev.: выява святога з вусамі, у кропкавым абадку. Памер: 13×16×3 мм. Вага: 2,22 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2013 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 039949.

Разрад VI/1. Святы – святы

9. (мал. 1, 9). Ав.: выява святога. Rev.: выява святога. Памер: 13×14×3 мм. Вага: 1,8 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2011 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 031436.

10. (мал. 1, 10). Ав.: выява святога. Rev.: выява святога. Памер: 10×13×2 мм. Вага: 0,9 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2012 г. Захоўваецца: НППКМЗ НД 008119.

Разрад VI/3. Святы – літара.

11. (мал. 1, 11). Ав.: выява святога. Rev.: выява літары. Памер: 12×13×2 мм. Вага: 1,5 г. Знойдзена: з калекцыі выпадковых знаходак С. Міхейкі. Захоўваецца: НППКМЗ КП 027202.

12. (мал. 1, 12). Ав.: выява святога. Rev.: выява літары. Памер: 15×18×4 мм. Вага: 3,3 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2010 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 030239.

Без разрада. Святы – кропка ў акружнасцях

13. (мал. 1, 13). Ав.: выява святога. Rev.: выява кропкі ў дзвюх акружнасцях. Памер: 12×14×4 мм. Вага: 2,4 г. Знойдзена: Запалоцкі пасад, 2010 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 030240.

Аналогіі у класіфікацыі С.В. Бялецкага выяве “кропка ў акружнасцях” няма. Адпаведна, мы маем справу з новым разрадам.

Дэфектная пломба

14. (мал. 1, 14). Ав.: паясная выява святога з крыжом пакутніка у лінейным абадку. Rev.: выява неразборлівая. Памер: 12×12×3 мм. Вага: 2,04 г. Знойдзена: Ніжні замак, 2014 г. Захоўваецца: НППКМЗ КП 039505.

Выявы на пломбах. Адбіткі булатырыя з абодвух бакоў бачны на трынаццаці прадметах з разглядаемых чатырнаццаці. Дзве пломбы маюць выявы святых з абодвух бакоў (№№ 9-10). На васьмі пломбах на адным баку змешчаны адбітак крыжа, на другім – святога (№№ 1-8). Выявы святога і літары на розных баках сустракаюцца на двух артэфектах (№№ 11-12). На адной пломбе выяўлены кропка ў дзвюх акружнасцях і святы (№ 13). На адным артэфекце выява захавалася толькі з аднаго боку (№ 14).

Малюнак 1. – Свінцовыя пломбы з выявамі святых XI – XIII стст. з фондаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Усяго на аверсах і рэверсах пломб маецца 27 адбіткаў. Шаснаццаць з іх прадстаўлены выявамі святых, 8 – выявамі крыжа, 2 – выявамі літар, 1 уяўляе сабой выяву кропкі ў акружнасцях. Стан захаванасці прадметаў і якасць большасці адбіткаў святых не дазваляюць убачыць дробныя дэталі выяў. Добрай захаванасцю, выразнасцю адбіткаў і высокай дэталізацыяй выяў вылучаюцца 5 пломб (№№ 2, 8-9, 13-14, мал. 1). Выявы на іх маюць заўважныя дробныя дэталі. Адбіткі святых прадстаўлены паяснымі выявамі (6 пломб, №№ 2-3, 6, 9 – аверс і рэверс, 12, 14), пагруднымі выявамі (4 пломбы, №№ 1, 10 – аверс і рэверс, 11, 13), толькі лікамі святых (4 пломбы, №№ 4-5, 7-8). Выявы святых, змешчаныя на абодвух баках пломб, маюць аднолькавы «фармат»: паясны на пломбе 9 і пагрудны на пломбе 10.

На ўсіх выявах святых прысутнічае німб, пераважна ў выглядзе лініі. У двух выпадках ён мае выгляд ланцужка з кропак (№№ 8, 9-аверс). Стан выявы святога на трох прадметах (№№ 5–7) не дазваляе вызначыць ніякіх асаблівасцей іканаграфіі. У астатніх выпадках можна казаць пра пэўныя прыкметы. У адным выпадку складкамі вопраткі перадаецца наяўнасць святарскага адзення (№ 9). На пломбах №№ 2 і 13 змешчаны адпаведна паясная і пагрудная выявы святых у галаўных уборах, што нагадваюць княскія шапкі. Гэты атрыбут з’яўляецца іканаграфічнай прыкметай святых князёў. Не выключана, што мы маем справу з выявамі святога Барыса і/або святога Глеба. На выяве святога з пломбы № 8 валасы абазначаны кропкамі. Не выключана, што такім чынам пазначана курчавасць валасоў. Святы мае доўгія вусы і баряду. У сукупнасці гэта можа ўказваць на святога Фёдара Страцілата, які маляваўся з аналагічнымі асаблівасцямі.

З васьмі адбіткаў крыжоў восем выяў прадстаўлены чатырохканцовымі, адна (№ 8) – шасціканцовым крыжам. З чатырохканцовых крыжоў адзін з’яўляецца звычайным, сем – працвіўшымі, ад аснавання якіх у два бакі і ўверх адыходзяць лініі. Лініі сімвалізуюць вінаградныя лозы, што з’яўляюцца велікодным сімвалам, шырока распаўсюджаным у Візантыі і Старажытнай Русі.

Адносна невялікая выбарка свінцовых пломб з выявамі святых, якая захоўваецца ў фондах НППГКМЗ, характарызуецца адноснай разнастайнасцю выяў. Разам з тым, можна казаць аб наяўнасці некаторых асаблівасцей (выявы святых, як правіла, маюць німб у выглядзе лініі; камбінуюцца з крыжам на адваротным боку; пераважаюць чатырохканцовыя працвіўшыя крыжы). Не выключана, што вывучэнне выяў на пломбах і іх камбінацый выявіць наяўнасць іншых статыстычных заканамернасцей. Пацвердзіць ці абвергнуць гэта дазволіць разгляд адбіткаў на вялікай выбарцы артэфектаў. Перспектыўнай бачыцца распрацоўка фармалізаванага апісання выяў і камбінацый выяў на свінцовых пломбах (і пячатках) з наступнай іх статыстычнай апрацоўкай.

Заклучэнне. Такім чынам, чатырнаццаць свінцовых пломб з фондаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка маюць выявы святых. Артэфекты часткова паходзяць з раскопак на Запалоцкім пасадзе (4 прадметы), Верхнім і Ніжнім замках (па адным прадмеце), а часткова з’яўляюцца выпадковымі знаходкамі. З васьмі пломб, знойдзеных па-за раскопамі, 4 артэфекты выяўлены на Запалоцкім пасадзе Полацка. Месца знаходкі астатніх чатырох пломб невядома. Памеры і вага пломб з выявамі святых адпавядаюць пломбам з іншымі выявамі.

Адбіткі характарызуюцца разнастайнасцю, але заўважны некаторыя тэндэнцыі. Так, выявы святых пераважна камбінуюцца з адбіткамі крыжа на адваротным баку, прычым пераважаюць чатырохканцовыя працвіўшыя крыжы. Не выключана, што на двух пломбах выяўлены святые Барыс і/або Глеб і Фёдар Страцілат. Размеркаванне полацкіх пломб з выявамі святых паводле класіфікацыі С.В. Бялецкага, выявіла наяўнасць новага, раней не апісанага разрада «святые – кропка ў акружнасцях». Гэта дае падставу для пашырэння класіфікацыі і не выключае выяўлення новых класаў і разрадаў пры апрацоўцы калекцыі з іншых гарадоў Беларусі.

Перспектыўным бачыцца параўнанне ўсяго масіва свінцовых пломб, якія паходзяць з Полацкай зямлі і захоўваюцца ў музейных зборах і навуковых фондах, па стандартызаванай праграме з фармалізаваным апісаннем выяў і наступнай статыстычнай апрацоўкай вынікаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С.Л. Міхайкі. Каталог / уклад. Н.Г. Лугіна. – Полацк : НППГКМЗ, 2010. – 174 с.
2. Белецкий, С.В. Введение в русскую допетровскую сфрагистику: учеб. пособие / С.В. Белецкий. – СПб. : Би., 2001. – 192 с.
3. Белецкий, С.В. Свинцовые пломбы из раскопок в Курске в 2016 г. / С.В. Белецкий, Р.С. Веретюшкин, К.В. Горлов // Записки Института истории материальной культуры. – 2017. – № 16. – С. 146–159.
4. Дук, Д.У. Старажытны Полацк: новыя даныя па выніках раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка ў 2014 годзе / Д.У. Дук, А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – Вып. 27 : Вынікі даследавання першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2013–2014 гадах / навук. рэд. В.М. Ляўко. – С. 31–41.
5. Левко, О.Н. Начальный этап новых исследований Верхнего замка Полоцка (2018–2020 гг.) / О.Н. Левко, И.В. Магалинский, П.М. Кенько, А.Л. Коц, В.В. Черевко, А.А. Соловьев, Л.Г. Калбеко // Беларуская Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. арт. V міжнар. навук. канф., Полацк, 15–16 крас. 2021 г. / Полац. дзярж. ун-т ; пад агульн. рэд. А.І. Корсак (адк. рэд.), В.У. Чараўко, У.Я. Аўсейчыка. – Наваполацк : Полац. дзярж. ун-т, 2021. – С. 48.

Паступіў 30.06.2022

**СВИНЦОВЫЕ ПЛОМБЫ XI – XIII вв. С ИЗОБРАЖЕНИЯМИ СВЯТЫХ
(В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЛОЦКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА)**

Л.Г. КАЛБЕКО

Статья посвящена теме свинцовых пломб XI – XIII вв. из фондов Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Рассмотрено четырнадцать пломб с изображениями святых. Часть артефактов найдена в исторических районах Полоцка (Заполоцкий посад (4 экз.), Верхний и Нижний замки (по 1 экз.)), часть является случайными находками. Место находки остальных четырех пломб неизвестно. Размер и вес пломб с изображениями святых соответствуют пломбам с другими изображениями.

Распределение полоцких пломб с изображениями святых в соответствии с классификацией С.В. Белецкого выявило наличие нового разряда «святой – точка в окружности». Это дает основание для расширения классификации и не исключает открытия новых классов и разрядов при обработке коллекций из других городов Беларуси.

Ключевые слова: свинцовые пломбы, сфрагистика, Полоцк.

**LEAD SEALS OF THE 11th–13th CENTURIES WITH IMAGES OF THE SAINTS
(FROM THE COLLECTION OF THE POLOTSK NATIONAL HISTORICAL
AND CULTURAL MUSEUM-RESERVE)**

L. KALBEKA

The article is devoted to the lead seals of the 11th–13th centuries from the funds of the National Polotsk Historical and Cultural Museum-Reserve. Fourteen seals with images of saints were considered. Some of the artifacts were found in the historical districts of Polotsk (Zapolotsky Posad (4), Upper and Lower Castles (1 each)), some are random finds. The location of the other four seals is unknown. The size and weight of seals with images of saints correspond to seals with other images.

Distribution of Polotsk seals with images of saints according to the classification of S.V. Beletsky revealed the presence of a new category «saint – a point in a circle». This gives grounds for expanding the classification and does not exclude the discovery of new classes and categories when processing collections from other cities of Belarus.

Keywords: lead seals, sigillography, Polotsk.